

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

Попович І. С., д. психол. н., доцент, доцент кафедри загальної та
соціальної психології

Херсонський державний університет

У статті проаналізовано психолого-педагогічні особливості професійної підготовки фахівців соціономічного профілю. Зазначено, що професійна підготовка майбутніх соціальних та практичних психологів – процес цілеспрямованого формування у них спеціальних знань, розвитку необхідних навичок та вмінь, що дозволяють підвищувати ефективність праці, максимально якісно виконувати функціональні обов'язки, опановувати нові напрямки, аспекти професійної діяльності, які поєднані в первинній професійній підготовці, перепідготовці і підвищенні кваліфікації працівників відповідно до потреб сьогодення. Приділено особливе значення громадянському вихованню майбутнього фахівця, яке відіграє ключову роль на початкових стадіях професійного становлення та розвитку фахівця.

Констатовано, що здатність конструювати особистістю своє майбутнє, реалізується через перспективні лінії розвитку особистості, антиципацію і втілюється в образ перспективної репрезентації, образ бажаного майбутнього, що й формує буття людини, визначає завтрашній день, проектує її майбутнє. Резюмовано, що створюючи безперервну власну історію, особистість сама виступає проектантом свого життя, свого майбутнього, своєї моделі очікуваного майбутнього. Акцентовано увагу на комплексно-інтегрованому підході, який базується на операціоналізації, алгоритмізації та технологізації освітнього процесу. Показано, що теоретико-методологічне забезпечення є визначальним у професійній підготовці здобувачів рівня вищої освіти «бакалавр», «магістр» фахівців соціономічного профілю.

Ключові слова: професійна підготовка, соціономічний профіль, професійний розвиток, професійне становлення, комплексно-інтегрований підхід.

Попович И. С. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ СОЦИОНОМИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

В статье проанализированы психолого-педагогические особенности профессиональной подготовки специалистов социономического профиля. Отмечено, что профессиональная подготовка будущих социальных и практических психологов – процесс целенаправленного формирования у них специальных знаний, развития необходимых навыков и умений, позволяющих повышать эффективность труда, максимально качественно выполнять функциональные обязанности, осваивать новые направления, аспекты профессиональной деятельности, которые объединены в первичной профессиональной подготовке, переподготовке и повышении квалификации работников в соответствии с потребностями сегодняшнего дня. Особое значение уделено гражданскому воспитанию будущего специалиста, которое играет ключевую роль на начальных стадиях его профессионального становления и развития.

Констатировано, что способность конструировать личностью свое будущее, реализуется через перспективные линии развития личности, антиципацию и воплощается в образ перспективной репрезентации, образ желаемого будущего, и формирует бытие человека, определяет завтрашний день, проектирует его будущее. Резюмировано, что, создавая непрерывную собственную историю, личность сама выступает проектантом своей жизни, своего будущего, своей модели ожидаемого будущего. Акцентируется внимание на комплексно-интегрированном подходе, который базируется на операционализации, алгоритмизации и технологизации образовательного процесса. Показано, что теоретико-методологическое обеспечение является

определяющим в профессиональной подготовке соискателей уровня высшего образования «бакалавр», «магистр» специалистов социэкономического профиля.

***Ключевые слова:** профессиональная подготовка, социэкономический профиль, профессиональное развитие, профессиональное становление, комплексно-интегрированный подход.*

Popovych I. S. THE PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECT OF PROFESSIONAL TRAINING OF SPECIALISTS OF THE SOCIONOMIC PROFILE

The article analyzes the psychological and pedagogical peculiarities of the professional training of specialists of the socioeconomic profile. It's noted that the professional training of future social and practical psychologists is the process of purposeful formation of special knowledge, development of necessary skills and abilities, which allows to increase labor efficiency, to perform as much as possible qualitative functional duties, to master new directions, aspects of professional activity, combined with initial vocational training, retraining and skills development in accordance with the needs of the present. Special attention has been devoted to the education of future specialist who plays a key role in the initial stages of professional development and development of a specialist.

It is stated that the ability to design a person's future is realized through perspective lines of personality development, anticipation and is embodied in the image of perspective representation, the image of the desired future, which shapes human existence, determines tomorrow, projects its future. It is summarized that creating own continuous history, the person himself or herself acts as the designer of his life, his future, his model of the expected future. The accentuated attention is on the complex and integrated approach, which is based on the operationalization, algorithmization and technological process of the educational process. It's shown that theoretical and methodological support is a key factor in the professional training of applicants for higher education «bachelor», «master» of specialists of the socioeconomic profile.

Key words: vocational training, socio-economic profile, professional development, professional incipience, complex and integrated approach.

Постановка проблеми. Процес реформування професійної підготовки майбутніх фахівців соціономічного профілю, зокрема спеціальності 053 Психологія, характеризується радикальним переглядом фундаментальних дидактичних концепцій, переосмисленням з нових позицій багатого експериментального матеріалу вітчизняної школи і зарубіжного досвіду. У нашій країні відбувається низка взаємопов'язаних процесів, які актуалізують проблеми глобалізації, гуманізації, диференціації, регіоналізації та інформатизації освіти. У зв'язку з цим набуває актуальності пошук та впровадження нових концептуальних підходів до системи підготовки висококваліфікованих фахівців, зміни традиційної структури професійної підготовки фахівців соціономічного профілю взагалі й соціальних та практичних психологів зокрема.

Найважливішу роль у сучасній професійній підготовці майбутніх психологів відіграють інтеграційні тенденції, що протікають вельми бурхливо, розповсюджуючись на всі ланки професійної освіти. Особливої уваги у цьому контексті заслуговує теоретико-методологічний супровід професійної підготовки майбутніх фахівців.

Зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На наукових форумах з психології професійної підготовки активно обговорюються різні аспекти даної проблеми. Регулярно з'являються оригінальні дослідницькі роботи, що претендують на розробку кардинально нових концепцій професійної підготовки майбутніх фахівців соціономічного профілю. Принциповим у даному напрямку є те, що процес розвитку професійної освіти потребує інтеграції не лише взаємопов'язаних наукових дисциплін, а й рівнів вищої освіти з метою цілеспрямованого включення підростаючого покоління в суспільне життя громади, яке органічно поєднувало б у собі освіту, практичну та психологічну підготовки. Недооцінка принципу послідовності викладання фахових дисциплін з психологічного напрямку, характеризує відносини між

різними рівнями та етапами становлення цілісної системи здобування знань і вмінь, формування актуальних мотивів і потреб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження загальнотеоретичних та методологічних аспектів цієї проблеми зробили такі вітчизняні та зарубіжні дослідники психологічної та педагогічної науки, як: Г. Балл, Е. Зеер, Г. Костюк, В. Моргун, М. Слюсаревський, О. Татенко, Т. Титаренко, М. Фіцула, М. Ярмаченко та ін. Цікаві результати опубліковані в роботах О. Блинової [2], З. Слєпкань [9] та ін.

При такому стані розробленості проблеми дослідники зовсім не одноставні в розумінні суті процесів інтеграції в освіті, оцінці статусу курсів інтегративних навчальних дисциплін. Недостатньо розкриті психолого-педагогічні особливості професійної підготовки, теоретичний підхід до викладання низки практичних дисциплін не вирішує проблему, а навпаки сприяє формуванню поверхневого розуміння кваліфікаційних можливостей фахівця.

Роботи, присвячені проблемам професійної підготовки в руслі гуманітарної освіти, спонукають зосередити нашу увагу на розвитку цієї галузі дидактики, систематизувати багатий емпіричний і теоретичний матеріал, визначити найбільш загальні поняття та закономірності дидактики курсів інтегративних фахових дисциплін. Знову ж таки, під цією унікальною галуззю дидактики, розуміємо не тільки теоретико-методологічну складову значущої проблеми і її практичну реалізацію, а операціоналізацію, алгоритмізацію і технологізацію прикладних аспектів професійної підготовки фахівців соціономічного профілю. Отже, деякі прогалини у тлумаченні прикладних аспектів, **недостатня теоретико-методологічна розробленість проблеми**, зумовили вибір теми дослідження: «Психолого-педагогічний аспект професійної підготовки фахівців соціономічного профілю».

Мета роботи полягає у розкритті психолого-педагогічних особливостей професійної підготовки фахівців соціономічного профілю та актуалізації уваги на прикладних аспектах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під професійною підготовкою майбутніх фахівців соціономічного профілю розуміємо важливий етап професійного становлення та розвитку особистості. Професійна підготовка майбутніх соціальних та практичних психологів – процес цілеспрямованого формування у них спеціальних знань, розвиток необхідних навичок та вмінь, що дають змогу підвищувати ефективність праці, максимально якісно виконувати функціональні обов'язки, опановувати нові напрямки, аспекти професійної діяльності, що поєднує первинну професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації працівників відповідно до потреб сьогодення. Здобуття рівнів вищої освіти «бакалавр» і «магістр» повинні забезпечити студенту, магістранту той необхідний комплекс компетенцій: інструментальних, міжособистісних, системних та професійних, які дозволять успішно пройти адаптацію на робочому місці та якісно, у змістовому плані, реалізовувати первинну професіоналізацію. Почасти, тривале навчання не гарантує формування необхідного комплексу компетенцій. Можна роками вивчати іноземну мову і не зможти спілкуватися з носіями цієї мови, навчатися керувати автомобілем і не зможти поїхати, вивчати основи медичної справи і не зуміти надати медичну допомогу. Під комплексом компетенцій розуміємо оптимальне поєднання знань, умінь і навичок, рівень яких повинен забезпечити операційну складову виконання професійного завдання. Авторів на практиці доводилося спостерігати, як дипломовані соціальні психологи не в змозі розробити, організувати і провести соціально-психологічний тренінг, хоч і було розуміння та належна теоретико-методична підготовка щодо його проведення. При підготовці бакалаврів спеціальності 053 Психологія, на практичних заняттях зроблено акцент на прикладній складовій, а саме перманентному оволодінні практичним інструментарієм. Це, у свою чергу, дозволяє операціоналізувати заняття, зняти психологічний бар'єр, який почасти створюється, після надмірної теоретичної підготовки.

У цьому контексті доцільним видається звернення до законодавчих актів, положень, програм і законів, що регламентують професійну підготовку

спеціалістів. У Державній національній програмі «Освіта» («Україна ХХІ століття») (1993), Національній доктрині розвитку освіти (2002), Законі України про професійний розвиток працівників (від 12.01.2012 № 4312–VI) підкреслюється значущість професійного розвитку та становлення особистості. Метою державної політики у сфері професійного розвитку працівників є підвищення їх конкурентоспроможності, відповідно до суспільних потреб, шляхом ефективного використання праці роботодавцем та забезпеченні досягнення належного професійного рівня працівниками. Вихідними принципами здійснення державної політики у сфері професійного розвитку є: доступність професійного розвитку працівниками; вільний вибір роботодавцем форм та методів забезпечення професійного розвитку працівників з урахуванням особливостей їхньої роботи; врахування інтересів роботодавця та працівника; безперервність процесу професійного розвитку працівників [4].

Неперервна освіта – стрижнева складова професійного становлення та розвитку особистості. У галузевій концепції розвитку неперервної педагогічної освіти (Наказ МОН №1176 від 14.08.2013) зазначається, що постійне вдосконалення системи підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних та педагогічних працівників зумовлене зміною ролі людини у сучасному світі, баченням ідеалу освіченості людини та висуванням нових вимог до якості людського капіталу відповідно до культурно-духовних, суспільно-економічних і технологічних трансформацій, а також чисельних викликів глобального, європейського, національного, регіонального та місцевого рівнів. Підготовка та підвищення кваліфікації науково-педагогічних та педагогічних працівників розглядається у цьому контексті як важлива передумова, що забезпечує проведення модернізації освіти на основі осмислення національного та зарубіжного досвіду. Неперервна освіта – це процес особистісного, соціального і професійного розвитку індивіда впродовж його життя, що здійснюється з метою вдосконалення якості життя як окремих індивідів, так і їхніх спільнот.

Здобуття рівня вищої освіти «бакалавр», «магістр» соціальними та

практичними психологами у закладі вищої освіти – це складний процес, що спрямований на формування у майбутніх фахівців соціономічного профілю професійно-особистісних якостей, які мають відповідати вимогам професії та особливостям сьогодення. Початковим етапом формування знань, умінь та навичок майбутнього соціального психолога виступають фундаментальні дисципліни. Водночас, не викликає сумніву і те, що фундаментом у підготовці соціальних психологів є професійно-спрямована дисципліна – «соціально-психологічний тренінг». Студенти повинні засвоїти методику проведення тренінгових занять, опанувати необхідний практичний інструментарій, збагнути найпотаємніші особливості цього мистецтва, мати у своєму арсеналі низку шаблонів, заготовок проведення тренінгових занять, які дозволять на майбутніх робочих місцях ефективніше адаптуватися, швидше отримати позитивний результат від своїх авторських напрацювань. Крім того, сфери тренінгової роботи є доволі різноманітними, їх пізнання потребує відповідних педагогічних компетенцій та психолого-педагогічної базової підготовки.

Низка науковців значну увагу, впродовж професійної підготовки, відводить принципам навчання. Відомо, що будь-яка діяльність базується на певних засадах або принципах. За визначенням відомого педагога М. Ярмаченка, принципи навчання – це найважливіша категорія теорії навчання, яка відображає закономірності навчального процесу... Принципи в освіті відображають у своєму змісті фундаментальні закономірності навчання, які об'єктивно існують у реальному педагогічному процесі» [4, с. 375–376]. Принципи навчання знаходяться у тісному взаємозв'язку і застосовуються при формуванні змісту підготовки фахівців, підборі методів, форм, засобів та прийомів навчання.

Конструювання змісту підготовки соціальних психологів та їх навчання має відбуватися з дотриманням як загальнодидактичних, так і своєрідних принципів. Вчені акцентують увагу на таких принципах: системності та послідовності; доступності навчання; свідомості, активності і самостійності у навчанні; міцності засвоєння знань, умінь і навичок [9]; емоційності навчання;

єдності змістової та процесуальної частин навчання; міждисциплінарних зв'язків та ін. [5; 10].

Важливими своєрідними принципами навчання у вищій школі визнано принципи єдності науково-дослідної і навчальної діяльності кафедр та викладачів, участі студентів у олімпіадах, конкурсах, конференціях, форумах різного рівня, в органічній єдності теоретичної та практичної підготовки, урахуванні можливостей кожного студента [10].

Значна роль в організації освітнього процесу майбутніх соціальних психологів відводиться своєрідному принципу єдності наукового і навчального процесу, реалізація якого мають забезпечити відомі у науці своїми творчими здобутками викладачі [9].

На нашу думку, викликають науковий інтерес і потребують скрупульозного вивчення інші принципи, що мають застосовуватися для побудови змісту підготовки фахівців соціономічного профілю. Серед них: адекватність змісту підготовки сучасним та перспективним напрямам розвитку системи; ступеневість диференціювання, що має відображати етапи підготовки та враховувати функціональний зміст діяльності, а саме виокремлення загальних та особливих функції; формування змісту підготовки на основі особистісно-діяльнісного підходу; стабільність і динамічність змісту та форм навчання; перехід від освіти до самоосвіти.

Сучасний процес навчання у вищій школі має здійснюватися на принципах ступневості та перманентності підготовки. У реалізації принципу ступеневої освіти беруть участь не тільки вищі навчальні заклади, але й середньоспеціальні. Саме тому важливе значення у забезпеченні неперервності та наступності змісту підготовки фахівців соціономічного профілю різних рівнів вищої освіти має відводитися розробці інтегрованих навчальних планів [8].

Зауважимо, що особливе значення на початкових стадіях професійного становлення та розвитку необхідно приділити громадянському вихованню майбутнього фахівця. Вважаємо, що громадянське виховання, за належного

підходу і правильного тлумачення, може стати основою для успішної підготовки майбутніх фахівців соціономічного профілю. Бути в суспільстві – означає брати участь в його динаміці. Індивід не народжується особистістю. Він народжується зі своєю програмою «соціальності», а вже потім, у процесі онтогенетичного розвитку реалізовує потенціал своєї програми «соціальності» і стає членом суспільства. Тому, на думку П. Бергера і Т. Лукмана, в житті кожного індивіда існує часова послідовність його входження в орбіту соціальної діалектики. Відправним пунктом цього процесу є інтерналізація – безпосереднє осягнення або інтерпретація об'єктивного факту як певного значення, тобто як прояву суб'єктивних процесів, що відбуваються з іншими, завдяки чому цей факт стає суб'єктивно значущим для окремого індивіда [1].

Беззаперечним є той факт, що завдяки порівнянню і ототожненню себе з значущими іншими, фахівець здатен ідентифікувати себе, набуваючи суб'єктивно зрозумілої і пристойної професійної ідентичності. Я – це рефлексивна сутність, що відображає настановлення, прийняті по відношенню до неї, перш за все з боку значущих інших; індивід стає тим, ким він є, будучи спрямованим значущими іншими. З вищесказаного констатуємо особливу здатність особистості конструювати своє майбутнє. Це у свою чергу дозволяє констатувати, що здатність конструювати особистістю своє майбутнє реалізується через перспективні лінії розвитку особистості, антиципацію і втілюється в образ перспективної репрезентації, образ бажаного майбутнього, що й формує буття людини, проектує її майбутнє. Створюючи безперервну власну історію, особистість сама виступає проектантом свого життя, свого майбутнього [7].

Перейдемо до висвітлення складових освітнього процесу, актуальних у ключі нашого наукового пошуку. Все більшої значущості набуває принцип мотиваційного забезпечення освітнього процесу [5]. Відомо, що мотиви є відображенням потреб людини, що спонукають до певних вчинків та дій. На нашу думку, неможливо зацікавити студентів I–II курсів вивчати такі предмети

як «психологія», «основи загальної психології», «соціальна психологія» без відповідної мотивації, без ознайомлення з особливостями, змістом, метою і завданнями майбутньої професійної діяльності, зокрема «вступом до професії». Йдеться про те, що студенти I–II курсів не розуміють значення психолого-педагогічної підготовки і не відчувають в ній потребу, оскільки з циклом дисциплін професійної та практичної підготовки зустрічаються значно пізніше, що ми мали можливість спостерігати в процесі підготовки з «непсихологічними» спеціальностями. Безперечно, вирішення такого роду важливих питань потребує удосконалення структурно-логічних схем, технологізації професійної підготовки фахівців соціономічного профілю.

Важливим у підготовці соціальних психологів є питання форм організації навчання. Необхідно зазначити, що різними є і трактування змісту цього поняття, самі організаційні форми навчання у вищій школі. Під організаційними формами навчання розуміємо будь-який спосіб організації та проведення навчальної діяльності, спрямований на її впорядкування та забезпечення взаємодії між суб'єктами, тобто викладачем та студентами, в ході якої має відбуватися реалізація мети та змісту професійної підготовки.

Організаційними формами навчання у вищій школі є: лекції, практичні, семінарські та лабораторні заняття, самостійна та науково-дослідна робота, консультації, спецкурси, навчальні та науково-практичні конференції за участю студентів, навчальна та виробнича практика тощо. Кожна з названих організаційних форм має своє функціональне призначення та мету.

Вважаємо, що під час підготовки фахівців соціономічного профілю, недостатньо уваги приділяється практичним заняттям. Йдеться про те, що ця організаційна форма навчання недостатньо відображена у навчальних планах. Практичні заняття передбачають активну участь в них студентів та сприяють формуванню умінь самостійної роботи. Практичні заняття з дисциплін гуманітарного циклу сприяють не тільки розвитку аналітичного мислення, системного, а й формують проблемно-пошуковий, розвиваючий та творчий типи мислення.

Вчений-дидакт Михайло Фіцула серед практичних виокремлює такі форми занять: розгорнута бесіда, доповідь, обговорення рефератів та творчих робіт студентів, коментоване читання, розв'язування задач, дискусія, конференція, прес-конференція, «мозковий штурм» та ін. [10]. Вибір певного виду практичного заняття, конструювання його композиції, необхідно здійснювати з огляду на його доцільність, тобто мету, зміст навчального матеріалу, рівень підготовленості студентської аудиторії та педагогічної майстерності викладача.

Окремої уваги потребує і самостійна робота студентів. Ефективність самостійної навчально-пізнавальної діяльності студентів, з одного боку, від уміння працювати самостійно, внутрішньої готовності, а з іншого – потребує певної організації. Навчити студентів працювати самостійно – завдання не з легких. Першим кроком на шляху до його виконання може стати алгоритмізація самостійної роботи. До алгоритму дій студентів включені наступні етапи: аналіз завдання, встановлення його мети, взаємозв'язків з іншими питаннями; формування понятійного апарату відносно складових елементів теми; визначення та добір переліку інформаційних джерел; опрацювання змісту літературних та списку використаних джерел; оформлення завдання [3].

У вищій школі застосовуються словесні: розповідь, пояснення, бесіда, інструктаж та наочні методи викладання: ілюстрація й демонстрація. Серед методів навчання, що є характерними для вищої школи, виокремлюють: спостереження, дослідження та експеримент; слухання та осмислення; вивчення навчальних та наукових джерел; аналіз та синтез; порівняння, узагальнення та конкретизацію, моделювання та ін. Крім того, підготовка фахівців соціономічного профілю має здійснюватися із застосуванням кейс-методу, де у формі розповіді описується реальна життєва, суспільна, соціально-психологічна ситуація, що потребує вирішення або прийняття конкретних рішень. Цей метод дозволяє наблизити студентів до реальних умов майбутньої професійної діяльності.

Успішність підготовки також зумовлена засобами навчання. Має широко

застосовуватися роздатковий матеріал та опорні конспекти лекцій, робота з підручниками та законодавчо-нормативними документами, схеми та таблиці, мультимедійні засоби та спеціалізоване програмне забезпечення тощо.

Приходимо до такого **висновку**: професійна підготовка майбутніх фахівців соціономічного профілю безпосередньо залежить від теоретико-методологічного забезпечення та реалізується на науковій основі. Ключовим у її реалізації вважаємо комплексно-інтегрований підхід, який базується на операціоналізації, алгоритмізації та технологізації освітнього процесу. У **подальших наукових пошуках** ставимо собі за мету емпірично дослідити, теоретично обґрунтувати і висвітлити психолого-педагогічні особливості професійного становлення та розвитку майбутніх соціальних психологів на етапі первинної професіоналізації, розглянувши психологічні змістові параметри професійної адаптації соціальних психологів на робочих місцях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; [Пер. з англ. Е. Д. Руткевич]. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
2. Блинова О. Є. Роль соціальних стереотипів у становленні світоглядних орієнтацій особистості / О. Є. Блинова // Психологія і особистість : наук. журнал ПНПУ імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2015. – № 2(8). – С. 58–70.
3. Глебова Н. О. Самостійна робота як форма інтенсифікації навчального процесу / Н. О. Глебова // Трудова та професійна підготовка молоді в сучасних закладах освіти : зб. наук. пр. – Кр. Ріг : КДПУ, 2007. – № 8 – С. 41–48.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессионального развития: учеб. пособ. для студ. вузов / Э. Ф. Зеер. – М.: Академия, 2006. – 240 с.
5. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.
6. Педагогічний словник / За ред. М. Д. Ярмаченка. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 516 с.

7. Попович І. С. Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього / І. С. Попович // Науковий вісник ХДУ. – Серія : психологічні науки : зб. наук. праць ХДУ. – Херсон : ВД «Гельветика», 2015. – Вип. 6. – С. 145–154.
8. Попович І. С. Роль соціально-психологічних очікувань у професійному становленні та розвитку особистості / І. С. Попович // Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «ПНУ імені Василя Стефаника», 2015. – Вип. 20. – Ч. 2. – С. 213–220.
9. Слєпкань З. І. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі : навч. посіб / З. І. Слєпкань. – К. : Вища школа, 2005. – 239 с.
10. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2006. – 352 с.